

CİZVİTLER

ilim adamı ve düşünür yetiştirmişlerdir. Pierre Canisius, Roberto Bellarmino, Matteo Ricci, Teilhard de Chardin bunlardandır. Öte yandan Belçikalı bir Cizvit grup olan Bollandistler'in oldukça ciddi araştırmaları mevcuttur. Yeni Cizvit babalarından Henri de Lubac ve Jean Daniélou ile takipçileri modernist hareketler başlatmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

E. Molland, *Christendom*, London 1961, s. 58-59, 92, 97-99, 102, 106-107, 128, 333; DCR, s. 372; John F. Broderick, S. J., "Ignatius Loyola", *ER*, VII, 83-86; a.mlf., "Jesuits", *a.e.*, VIII, 14-15; Herbert Thurston, "Jesuits", *ERE*, VII, 500-505; a.mlf., "Loyola", *a.e.*, VIII, 188-190; J. Delumeau, "Jésuites", *EUn.*, IX, 423-426.

GÜNAY TÜMER

CİZYE

(الجزية)

İslâm devletindeki
gayri müslim tebaanın
erkeklerinden alınan baş vergisi.

Cizye "kâfi gelmek; karşılığını vermek, ödemek" mânasındaki cezâ masdarından türemiş bir isim olup İslâm literatüründe tebaadan olan gayri müslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu ad verilmiştir. Kelime hem Kur'ân-ı Kerîm'de (et-Tevbe 9/29) hem de hadislerde (bk. *Miftâhu künûzi's-sünne*, "cizye" md.) terim anlamında geçmektedir. Cizyenin "cizyetü'l-arz" (toprak vergisi) ve "harâcû'r-re's" (baş vergisi) terimlerinde görüldüğü üzere haraç kelimesi gibi mutlak vergi mânasında kullanıldığı da olmuştur. Ancak müstakil kullanıldıkları zaman cizye ile baş vergisi, haraç ile de arazi vergisi kastedilir.

J. Wellhausen bu iki kelimenin mutlak vergi anlamında kullanılışına bakarak gayri müslimlerden bu vergiler alınmakla birlikte cizye ile haraç arasında 121 (739) yılına kadar bir ayırımın yapılmadığını ve baş vergisi için cizye, toprak vergisi için de haraç teriminin ilk defa belirtildiği tarihte Horasan'daki Emevî Valisi Nasr b. Seyyâr tarafından gerçekleştirilen vergi reformu ile ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Ayrıca Wellhausen, İslâm toplumunda ihtiyaç sebebiyle zaman içerisinde ortaya çıkan vergi sisteminin hukukçular tarafından ilk döneme irca edildiğini ve böylece kutsallaştırıldığını iddia etmektedir. Onun bu gö-

rüşleri C. H. Becker, L. Caetani, H. I. Bell gibi müsteşrikler tarafından da desteklenmiştir. Wellhausen'ın önce bir nazariye ortaya attığını, sonra bunun doğruluğunu sağlayacak deliller arayışı içine girdiğini, bu nazariyeyi çürüten bütün delilleri reddetmek veya görmezlikten gelmek durumunda kaldığını söyleyerek Alman müsteşrikini metot bakımından hatalı bulan D. C. Dennett ise onun İslâm fakihleri ve tarihçilerinin haraçla cizye arasında bir ayırım yapmadıkları yolundaki görüşünün bir dayanağı bulunmadığını belirtir. Çünkü İslâm âlimleri bu terimleri asıl anlamlarının dışında kullandıkları zaman "harâc ale'r-ruûs" ve "cizye ale'l-arz" şeklinde ifade ederek yanlış anlaşılmasını önlemek istemişlerdir. Bu iki verginin farklı kullanılmaya başlandığı zaman konusunda müsteşriklerin verdikleri tarihler de birbirini tutmamaktadır. Wellhausen 121 (739), Becker 106-107 (724-725) yıllarını, Grohman II. (VIII.) yüzyılın ortalarını, Lammens de Süfyanîler devri (661-684) veya bundan az bir süre sonrasını göstermektedir. Eğer Wellhausen'ın verdiği tarih doğru olsaydı bu dönemde bunu bilebilecek yaşta olan Ebû Yûsuf'un bu hususa işaret etmesi gerekirdi. Ayrıca Wellhausen'ın iddiasının tersine Dennett, İslâm fakih ve tarihçilerinin önceden mevcut olmayan sistemleri ilk halifeler dönemine nisbet etme ihtiyacı ve gayreti içinde olmadıklarını da işaret etmektedir. Nitekim Hz. Ömer Sevâd (Irak) arazisine harâc-ı muvazzafe koyduğu ve Abbâsî halifeleri Ebû Ca'fer el-Mansûr ile (754-775) oğlu Mehdi-Billâh (775-785) zamanında harâc-ı mukâsemeye geçilmiş olduğu halde Belâzûrî bu yeni sistemi Ömer'e nisbet etme ihtiyacını duymamıştır. Esasen hukukçuların ilk dönem uygulamalarına önem vermeleri ve onlara atıfta bulunmaları, sahâbe görüş ve uygulamasının da İslâm'da hukukun bir kaynağı sayılmasından dolayı olup her sahada söz konusudur. Vergiye kutsallık nisbetiyle ilgisi yoktur. Hz. Ömer ile Hz. Ali'nin müslüman olan zimmîlerden haraç almaya devam ettikleri, ancak onları cizyeden muaf tuttukları da bilinmektedir. Bu da en azından ikinci halife zamanından beri cizye ve haracın iki ayrı vergi olarak bilindiğini ve uygulandığını gösterir.

Mükellefleri. Cizye, 9 (630) yılında nâzil olan ve İslâm ülkesinde yaşamak istediği halde Müslümanlığı kabul etmeyen gayri müslimlere malî mükellefiyet

getiren âyetle (et-Tevbe 9/29) sabit olmuştur. Âyetle geçen "an yedin" (elleriyle) ve "ve hüm sâgırûn" (küçülüp boyun eğerek) ibareleri çok farklı şekilde yorumlanmıştır. Bazıları bunu zimmîlerin zelil olarak cizye vermeleri biçiminde anlar, ancak İmam Şâfiî İslâm'ın hükmüne bağlanmaları ve boyun eğmeleri tarzında yorumlamıştır. Hz. Peygamber cizye âyetinin inmesiyle aynı yıl Eyle, Ezruh, Cerbâ ve Dûmetülcendel, ertesi yıl Necran, Yemen, Bahreyn, Maknâ, Teymâ ve Hecer halklarıyla yaptığı barış antlaşmalarına bu yükümlülüğü koymuştur. Bunlardan Eyle, Ezruh, Dûmetülcendel ve Necranlılar hristiyan, Teymâ ve Maknâ halkları yahudi, Bahreyn, Hecer ve Yemen ahalisi de kısmen bu iki din mensubu, kısmen de mecûsîlerden oluşmaktaydı. Kaynaklarda Hz. Ömer ile Hz. Ali'nin mecûsîlerden cizye almaya devam ettikleri, Hz. Osman'ın Berberîler'den de cizye aldığı belirtilmektedir (Ebû Ubeyd, nr. 79). Bu uygulamalar ışığında Şâfiî hukukçuları sadece yahudi, hristiyan ve mecûsîlerden cizye alınabileceğini söylerken Hanefîler Araplar'ın dışındaki müşriklerden, Mâlikîler ise bütün müşriklerden cizye alınabileceğini, dolayısıyla bunların zimmî statüsü içinde mütalaa edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. İrtidat eden kim seden cizye alınmayacağı ve ona zimmî statüsü tanınmayacağı konusunda ise İslâm hukukçuları arasında görüş birliği vardır.

İslâm hukukunda cizye, gayri müslim tebaa (zimmî) ile yapılan zimmet antlaşması sonucunda alınır. Hanefîler'e göre İslâm devleti sınırları içinde bir yıldan fazla ikamet eden gayri müslimlerden de (müste'men) bu verginin tahsil edilmesi gerekir. Bunun karşılığında zimmîlerin can, mal ve inanç hürriyetleri güvence altına alınır. Nitekim Hz. Peygamber, Eyle halkı ile yaptığı zimmet antlaşmasıyla cizye ödemeleri karşılığında onlara bu hakları taahhüt etmiştir. Teymâ'da oturmakta olan yahudilerle yapılan antlaşmada da, "Onları himaye etmek bizim vazifemiz, cizye ödemek de onların vazifesidir" denilmektedir. Benzer hükümleri Yemen halkı ile ve Necranlılar'la yapılan antlaşmalarda da görmek mümkündür. Hâlid b. Velîd, Hîreliler'le yaptığı antlaşmada onları himaye edemezse topladığı cizyeyi geri vereceğini taahhüt etmiştir. Nitekim Ebû Ubeyde b. Cerrâh, ahalisiyle zimmet antlaşması yaparak cizye aldığı Humus'u Bizans'a karşı savunamayacağını anlayıp terketmek zo-

runda kalınca topladığı cizyeyi geri vermiştir. Aynı uygulamanın Suriye'nin diğer şehirlerinde de yapıldığı bilinmektedir.

Hz. Peygamber Muâz b. Cebel'i Yemen'e âmil (vali) olarak gönderirken ona her yetişkin erkekten cizye alması tâlimatını vermiştir. Bu tâlimattan, Hz. Peygamber zamanında cizye mükelleflerinin bâliğ erkekler olduğu anlaşılmaktadır. Aynı dönemde yetişkin kadınlardan da cizye alındığına dair bazı örneklerle rastlanmaktaysa da (Ebû Ubeyd, nr. 65-66) bunlar barış antlaşmaları yoluyla halktan toplu şekilde alınan cizye ile ilgili olmalıdır. Nitekim Hz. Ömer zamanında çocuk, kadın, fakir ve kilise gelirleriyle geçinen rahiplerin cizyeden muaf tutuldukları bilinmektedir (Ebû Yûsuf, s. 131-132). İslâm hukukuna göre cizye yükümlüsü prensip olarak âkıl bâliğ, hür, maddî gücü yerinde ve sağlıklı olan gayri müslim erkeklerdir. Âma, felçli, yaşlı, çalışmaktan âciz ve yoksul kimseler, farklı bazı görüşler olmakla birlikte cizye vermekle yükümlü değildir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde (632-661) fakir ve işsiz kimselerle kendilerini ibadete hasretmiş din adamlarından cizye alınmamasına karşılık bazı Emevî idarecilerinin ruhban sınıfından cizye topladıkları bilinmektedir (Ebû Ubeyd, nr. 121-126). Abdülmelik b. Mervân döneminde Mısır haraç âmili olan Asbağ b. Abdülazîz rahipleri tesbit ederek kişi başına bir dinar cizye almıştır. Bu olay Abdülmelik b. Mervân'ın para reformu yaptığı tarihe (74/693) rastlamaktadır. Bu rahiplerden alınan ilk cizye olup daha sonra da onlardan zaman zaman cizye alındığı görülmektedir. Nitekim Abdülmelik'in oğlu Velîd zamanında Mısır'da vali olarak bulunan Kurre b. Şerîk döneminde (709-714) rahiplerden cizye alınmamış, ancak Süleyman b. Abdülmelik'in (715-717) Mısır haraç âmili olan Üsâme b. Zeyd et-Tenûhî, yeniden rahiplerin sayımını yaptırarak kişi başına 1 dinar cizye almaya devam etmiştir. Üsâme, Ömer b. Abdülazîz tarafından 99 (717-18) yılında görevden alındığına göre onun bu uygulaması üç yıl kadar sürmüş demektir. Ancak kısa süren bu uygulama, o yıllarda Mısır'da meydana gelen kıtlık sebebiyle kiliselere sığınarak vergiden kurtulmak için rahipliği istismar edenlere karşı geçici bir tedbir olarak değerlendirilmelidir. Zira İslâm hukukçularının çoğunluğu, münzevi bir hayat yaşayan ve kendini ibadete veren rahiplerden cizye alın-

mayacağı görüşündedir. Bazıları ise çalışabilecek durumdaki rahiplerin cizye ödemeleri gerektiğini savunmuşlardır. Halk içinde yaşayan gayri müslim din adamlarının cizye ile mükellef oldukları konusunda ise İslâm hukukçuları arasında görüş birliği vardır.

Haracın aksine cizye Müslümanlığı kabul eden zimmîlerden alınmaz. Gerek Hz. Peygamber'in bu konudaki hadisi (Ebû Ubeyd, nr. 121), gerekse Hulefâ-yi Râşidîn ve Ömer b. Abdülazîz (717-720) dönemindeki uygulamalar müslüman olanlardan cizyenin düştüğünü göstermektedir. Bununla birlikte Emevîler zamanında rahiplere uygulandığı gibi belirli bir süre, İslâmiyet'i kabul eden zimmîlerden de cizye alınmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Emevîler'in Irak bölge valisi Haccâc b. Yûsuf müslüman olan zimmîlerden cizye almıştır. Ömer b. Abdülazîz bu uygulamaya son vermek istemişse de bunun Horasan bölgesinde bir süre daha devam ettiği görülmektedir. Çoğunluğun görüşüne göre bu bölge barış yoluyla alınmıştır. Dolayısıyla barış antlaşmasının şartları gereğince toptan bir cizye takdir edilmiş, daha sonra mahallî idareciler ve din adamları bu vergiyi mükelleflere bölüştürerek tahsil etmişlerdir. Anlaşıldığı kadarıyla müslüman olan zimmîlerden bu vergi düşülmemiş ve mükellefler için takdir edilen miktar alınmaya devam edilmiş, böylece merkezden uzak bir yer olan Horasan'ın iç bölgelerinde Ömer b. Abdülazîz'in emri tam uygulanmamıştır. Nihayet Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr, 121 (739) yılında yaptığı yeni bir vergi düzenlemesiyle yanlış uygulamaya son vererek 30.000 kadar mühtediden bu vergiyi kaldırmıştır. Aynı düzenleme ile, gayri meşrû şekilde cizyeden muaf tutulan 80.000 zimmîye de cizye yüklenmiştir. Abdülmelik b. Mervân'ın Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân'ın da mühtedilerden cizye almayı sürdürmek istediği, fakat İbn Hübeyre'nin, "Bunlardan cizye alan ilk kimse sen olma" diyerek valiyi uyarması sonucu bu düşüncesinden vazgeçtiği kaynaklarda zikredilmektedir. Bütün bunlar, Müslümanlığı kabul eden zimmîlerden cizye alınması olayının ancak sınırlı bölgeyle ve belirli bir süre devam ettirildiğini ortaya koymaktadır.

Wellhausen'ın, başlangıçta İslâmiyet'i kabul eden zimmîlerin haraç da dahil olmak üzere hiçbir malî mükellefiyete tâbi tutulmadığı, ancak bu durumun devleti malî sıkıntıya soktuğu gerekçesiyle

sonraları toprak vergisi alınmaya başlandığı şeklindeki iddiası ilmî dayanaklı değildir. Üstelik söz konusu iddia kendi içinde çelişkiler taşımaktadır. Çünkü bir taraftan zimmîlerin müslüman olunca hem baş hem de toprak vergisinden muaf tutuldukları, bunun da İslâm devletine büyük bir külfet getirdiği iddia edilirken diğer taraftan müslüman olan zimmîlerin vergi yükünün müslüman olmayanlara paylaştırıldığı ve onların yükünün arttırıldığı öne sürülmektedir. Eğer müslüman olan zimmîlerin her türlü vergiden muaf tutulması sebebiyle İslâm devleti malî sıkıntıya düşmüşse bu müslüman olmayan zimmîlerin vergi yükünde herhangi bir değişikliğin olmadığını gösterir. Buna karşılık dinlerine bağlı kalan zimmîlere müslüman olanların vergi borcu yükletiliyor idiyse bu durumda devletin gelirlerinde bir kaybin olmaması gerekirdi.

Miktarı. Cizyenin miktarı zamana, alındığı bölgeye ve ferdî veya müsterek (toplu) cizye oluşuna göre farklılık göstermektedir. Hz. Peygamber, Bahreyn ve Yemen halkı ile mükellef başına yılda 1 dinar veya buna denk Yemen elbisesi (meâfir), Eyle halkı ile toplu olarak yıllık 300 dinar, Cerbâ ve Ezruh halkı ile 100 dinar cizye ödemeleri şartıyla barış yapmıştır. 10 (631) yılında Necranlılar'la yapılan antlaşmada da iki taksitte verilmesi şartıyla 2000 elbise (hulle) cizye alınması kararlaştırılmıştır. Bu elbiselerden her biri 1 ukiyye (40 dirhem) değerinde olacak, eksik veya fazla olması halinde bu fark mükellefin bir sonraki yılın borcunda hesaba katılacaktı. Hz. Peygamber zamanında belirlenen bu miktar Hz. Ebû Bekir döneminde de aynen tahsil edilmiştir. Hz. Ömer devrinde ise Necranlılar, Yemen'den çıkarıldıkları için muaf tutuldukları iki yıl hariç aynı miktar cizyeyi ödemeye devam etmişlerdir. Halife Osman zamanında Necranlılar'ın müracaatı üzerine cizye miktarından 200 elbise indirilmiştir. Ebû Ubeyd, bu indirimin nüfuslarının azalması sebebiyle yapıldığını söylemektedir. Muâviye (veya Yezîd) döneminde de nüfuslarının azaldığı gerekçesiyle cizye yükümlülüklerinden 200 elbise daha indirilmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği zamanında yapılan sayımda Necranlılar'ın ilk barış dönemine göre ancak 1/10 oranında kaldıkları görülünce bu miktar sadece 200 elbise olarak tesbit edilmiştir. Hz. Peygamber'in Eyle, Ezruh ve Cerbâ halklarıyla barış yaptığı dönemde Eyle'nin 300,

CİZYE

Ezruh ve Cerbâ'nın ise 100'er kişilik cizye mükellefinin bulunduğu kaydedilmektedir.

Hız. Ebû Bekir devrinde ilk cizye Hîre halkına konulmuştur. Hâlid b. Velîd Hîre halkından 1000 kişiyi cizyeden muaf tutmuş, geri kalan 6000 mükellef için 10 dirhemi 5 miskal ağırlığında olmak üzere kişi başına 14 dirhem veya 10 dirhemi 7 miskal olmak üzere kişi başına 10 dirhem, birinci duruma göre toplam 84.000, ikinci duruma göre ise 60.000 dirhem cizye yüklemiştir. Her iki durumda toplanan cizye miktarı 42.000 miskale denk olmuştur. Hîre halkı için daha farklı cizye miktarları tesbit edildiği de rivayet edilmektedir (geniş bilgi için bk. Fayda, s. 127-128). Aynı dönemde Uileys, Bânikyâ halkları ve Hîre'deki şartlarla Basra halkı ile, kişi başına 1 dinar ve 1 cerîb hububat karşılığında cizye antlaşmaları yapılmıştır. Cizye miktarlarındaki köklü düzenlemeler ise Hız. Ömer döneminde olmuştur. Sevâd bölgesindeki mükellefler malî durumlarına göre fakir, orta halli ve zengin olmak üzere üç sınıfa ayrılarak bunlara 12, 24 ve 48 dirhem cizye konulmuştur. Bu üçlü ayırımı gidilmesinde Sâsânî tesiri düşünülebilir. Aynı uygulama Hız. Ali devrinde de devam etmiştir. Buna göre beygire binen, "parmaklarına altın yüzük takan" reislerden (dihkan) 48, tacirlerden 24, çiftçilerden ve diğerlerinden 12 dirhem cizye alınmıştır. Şam halkı ile yapılan ilk barış antlaşmasında kişi başına 1 dinar ve 1 cerîb buğday, belirli miktar sirke ve zeytinyağı cizye olarak kabul edilmişken daha sonra Hız. Ömer bunu altın para olarak 4 dinar, gümüş olarak da 40 dirhem şeklinde düzenlemiştir. Yine bu dönemde el-Cezîre bölgesinde cizye kişi başına 1 dinar, 2 müd buğday, 2 kışt zeytinyağı, 2 kışt susam yağı olarak tesbit edilmiştir. Cizyenin bu miktarlarda alınması Abdülmelik b. Mervân devrine kadar devam etmiştir. Abdülmelik, 72 (691-92) yılında Dahhâk b. Abdurrahman'ı el-Cezîre bölgesinin vergilerini yeniden düzenlemekle görevlendirmiş, Dahhâk da mükelleflerin sayımını yaptırarak kişi başına 4 dinar cizye koymuştur. Yine Hız. Ömer zamanında Mısır'da Amr b. Âs her cizye mükellefinden 2 dinar almış, ayrıca toprak sahiplerinden 3 irdeb buğday, 2 kışt zeytinyağı, 2 kışt bal ve 2 kışt sirke buna ilâve edilmiştir. Daha sonra Mısırlılar, 2 dinarı aynı vergiler yerine olmak üzere toplam 4 dinar cizye vermeyi kabul etmişlerdir. Muâvi-

ye döneminde Mısır'ın cizye miktarları arttırılmak istenmişse de orada haraç âmili olan Verdân'ın itirazı üzerine bundan vazgeçilmiştir. Müşterek toplanan cizye miktarlarında ise mükelleflerin sayısına bağlı olarak önemli farklılıklar mevcuttur. Hız. Ömer döneminde Râm-hûrmüz'den 800.000 veya 900.000 dirhem cizye alınırken Rey ve Kûmis'ten 500.000, Azerbaycan'dan 800.000 veya sadece 100.000 dirhem cizye alınmıştır. Bu bölgelerdeki mükelleflerin sayısı bilinmediğinden kişi başına düşen cizye miktarı hakkında sağlıklı bilgi elde etmek mümkün değildir. Cizye olarak bazan bir hizmetin kararlaştırıldığı da olmuştur. Nitekim Cerâcime halkı cizye yerine müslümanlar için sınır boylarında düşmana karşı gözcülük yapmayı üstlenmiştir. İlk dönem uygulamalarında ferdî olarak toplanan cizye miktarları 1 dinar ile 4 dinar arasında değişmektedir. Bu değişiklik herhalde siyasî, iktisadî ve mahallî şartlardan kaynaklanıyordu. 87 (706) tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Mısır'da doksan beş cizye mükellefinden 230 dinar toplanmıştır ki burada kişi başına ortalama 2,42 dinar düşmektedir. Yine 113 (731) tarihini taşıyan bir başka belgeden, Fustat'ta yerleşmiş bulunan bir cizye mükellefinden 2, 1/6, 1/8, 1/2 dinar talep edildiği anlaşılmaktadır (Dennett, s. 134, 139-158, 162). Müşterek cizyelerde de kişi başına bu miktarlara yakın bir verginin toplanmış olduğunu düşünmek mümkündür. Nakdî ödemelere yerine göre birtakım aynı ödemeler de ilâve edilebilmektedir.

İslâm hukukçularının cizye miktarlarını belirlerken bölgelerindeki uygulamaların etkisinde kaldıkları söylenebilir. Nitekim Hanefîler, Hız. Ömer'in Sevâd topraklarında yaşayan zimmîlere yaptığı uygulamanın tesirinde kalarak zengin, orta halli ve fakirler için olmak üzere 48, 24 ve 12 dirhemlik üç ayrı cizye miktarı belirlemişlerdir. Hanbelîler de aynı miktarda cizyeyi benimsemektedirler. Hanefî fakihlerinin zenginlik ve fakirliğin tesbitinde ölçü olarak, yaşadıkları muhit ve dönemin sosyal ve iktisadî şartlarını göz önünde bulundurdıkları bir gerçektir. Mâlikîler, yine Hız. Ömer'in bir başka uygulamasına dayanarak cizyeyi altın paranın hâkim olduğu yerlerde 4 dinar, gümüş paranın hâkim olduğu yerlerde 40 dirhem olarak belirlemişlerdir. Bu miktarlar Mâlikîler'e göre cizyenin üst sınırını oluşturur. Orta halli

ve fakirlere göre de uygun bir miktarın belirlenmesi söz konusudur. Bazı Mâlikî fakihleri bunlara ilâveten mükelleflerin bölgelerinden geçen müslümanlara üç gün yemek vermeyi de zikrederler. Şâfîler'e ve ayrıca Hanbelîler'deki bir görüşe göre ise cizyenin en düşük miktarı 1 dinardır. Devlet başkanı gerekli görürse bu miktarı arttırabilir. Bu son görüş, Hız. Peygamber'in 1 dinarlık cizye uygulamasını asgari ölçü olarak almıştır.

Tahsil Şekli. Cizye Hız. Peygamber zamanında ya doğrudan mükelleflerden veya gayri müslim kabile reisleri yahut da ileri gelenlerinin aracılığıyla toplanırdı. Bu dönemde özel cizye memurlarının bulunmadığı, zekât toplayan âmillerin gayri müslimlerden cizyeyi de tahsil ettikleri görülmektedir. İlk defa Hız. Ömer zamanında gayri müslimlerden cizye ve haraç gibi vergileri tahsil etmek üzere özel memurlar görevlendirilmiştir. Ebû Ubeyde'nin nakline göre Sevâd arazisine vergi memuru olarak gönderilen Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. Yemân, bu bölgedeki cizyeyi köy reisleri (dihkan) aracılığıyla toplamışlardır (*el-Emvâl*, nr. 134). Emevîler devrinde ise eyaletlere validen ayrı olarak haraç âmilleri tayin edilmiş, haraç ve cizye bunlar tarafından toplanmıştır. Mısır'da bulunan papirüsler sayesinde Mısır ve Şam'daki vergi uygulaması hakkında ayrıntılı bilgiler elde edilmektedir. Bu belgelerden önce ödeme güçleri dikkate alınarak vergi mükelleflerinin listelerinin hazırlandığı, bunun için de her köy halkı tarafından seçilen nüfuzlu kişiler ve büyük arazi sahiplerinden bilirkişi olarak faydalandığı, bu listelerin bir nüshasının bölgedeki vergi görevlisinde kalıp diğerinin Fustat'taki beytülmal'e gönderildiği, Mısır valisinin tasdikinden sonra listeye uygun olarak vergilerin tahsiline geçildiği anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber döneminde ve ondan sonraki devirlerde cizye tahsilinin nakdî olduğu kadar aynı de yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak şarap ve domuz gibi İslâmî açıdan hukukî değere sahip bulunmayan (gayri mütekavvim) mallar cizye olarak alınmamıştır. Hız. Ali'nin, sanatkârların mâmul mallarını da değerlendiren cizye yerine kabul ettiği rivayet edilmektedir. Yine onun, vergilerini ödeyenlere deri parçasına yazılmış bir makbuz verdiği de kaydedilir. Benzer bir uygulamaya Hız. Ömer devrinde de rastlanmaktadır. Osman b. Huneyf'in, Sevâd bölgesinden cizye toplarken ödenen cizye

miktarının yazılı bulunduğu mühürlü bir deri parçasını mükelleflerin boynuna astırdığı bilinmektedir. Bu şekilde mühürlü belge taşıyanların sayısı Ebû Yûsuf'a göre 500.000, Belâzûrî'ye göre 550.000'dir ki bu rakamlar bölgedeki cizye mükelleflerini göstermesi bakımından önemlidir. Emevîler devrinde de nakdî ve aynî cizye tahsiline devam edildiği ve mükelleflere makbuz verildiği bilinmektedir. Cizyenin tahsil zamanına gelince, Hz. Peygamber'in Necranlılar'dan biri receb, diğeri de safer ayında olmak üzere bu vergiyi iki taksitte aldığı kaydedilmektedir. Halife Ömer devrinde Kudûs halkı ile yapılan antlaşmada gerek haraç gerekse cizyenin hasat zamanı tahsil edileceği belirtilmiştir. Emevîler döneminde de cizyenin taksitler halinde alındığı görülmektedir. Hanefî hukukçuları cizyenin yılbaşı itibarıyla tahakkuk ettirileceğini, yıl başında cizye ile mükellef olmayanların yıl ortasında şartları oluşsa bile mükellef tutulmayacaklarını belirtirler. Yine bu hukukçulara göre cizyenin sadece tahakkuk değil tahsil vakti de yılbaşısıdır. Ancak ödemede kolaylık sağlamak üzere cizyenin on iki taksitte alınmasında da bir sakınca yoktur. Diğer üç mezhebe göre ise cizye borcu yılbaşından itibaren başlarsa da zekâtta olduğu gibi ancak yılın dolmasıyla tahsil zamanı gelmiş olur.

Zimmînin müslüman olması, hukukçuların çoğunluğuna göre, geçen yılların tahakkuk etmiş borçları da dahil olmak üzere cizye borcunu düşürür. İmam Şâfiî, Ebû Yûsuf ve Ebû Sevr'e göre müslüman olmakla geçmiş yılların borcu düşmezse de o yılın borcu düşer. İçinde bulunulan yılın ve müslüman oluncaya kadar geçen sürenin cizye payının düşürülmeyeceği şeklinde İmam Şâfiî'ye ait bir görüş daha nakledilir. Hanefî ve Mâlikîler'e göre zimmînin ölümü de cizye borcunun düşmesi için bir sebeptir. Şâfiî ve Hanbelîler'e göre ise yıl tamamlanmış ve cizye tahakkuk etmişse ölümle bu borç düşmez ve terekeden alınır.

Cizye fey grubuna giren bir vergi olduğundan zekâtta gibi belirli yerlere harcanma mecburiyeti yoktur; kamu yararına uygun olarak ihtiyaç duyulan alanlara harcanabilir (bk. BEYTÜLMÂL; FEY).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "czy" md.; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, "cizye" md.; *Miftâhu künûzi's-sünne*, "cizye" md.; Müslim, "Cihâd", 2; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 82; Tirmizî, "Zekât", 11; İbn Mâce, "Cihâd", 38; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 41, 44-45, 55, 78-80, 131-132, 137-142, 149-150,

154-158; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 23-28, 30-31, 35, 39-44, 47-52, 54, 88, 183, 336 (hadis nr. 44-60, 65-68, 77-79, 93-107, 117-129, 134, 231-234, 504, 959); İbn Abdülhakem, *Streitü Ömer b. 'Abdül'aziz* (nşr. Ahmed Ubeyd), Beyrut 1387/1967, s. 37-38, 94-95, 155; Belâzûrî, *Fütah* (Rıdvân), s. 48, 71-96, 130-131, 143, 164, 210-218, 226-273; Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, s. 23-24, 66 (hadis nr. 29, 31, 33, 224); Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 12, 47, 51; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 98-99; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Kahire 1393/1973, s. 142-146, 149-150; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-muc-tehid*, I, 346 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Kahire 1348, II, 201, 267-268; IV, 79; İbn Receb, *el-İstihrâc li-ahkâmü'l-harâc* (nşr. Seyyid Abdullah es-Siddîk), Kahire 1352/1934, s. 63-64; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, I, 91-93; Makrîzî, *el-Hita*, I, 77; II, 492; C. H. Becker, *Beitrage zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam*, Strassburg 1903, II, 81-112; a.m.f., "Cizye", *IA*, III, 199-201; H. Lammens, "Le Califat de Yezid Ier", *MFOB*, V (1911), s. 214-712; L. Caetani, *Annali dell Islam*, Milan 1912, V, 280-283; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, I, 228-230; A. Grohman, *Zum steuerwesen imn Arabischen Agypten*, Brüksel 1938, s. 124-125; M. Hamîdullah, *el-Vesâ'iku's-siyâsiyye*, Kahire 1941, s. 106, 161, 382, 387; a.m.f., *İslâm Peygamberi* (Mutlu), I, 223-224, 411-416; II, 176, 219; Bilmen, *Kamus*², IV, 98-102; Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963, s. 96-99; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sûkâtı* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, s. 130-134, 142; M. Ziyâeddin er-Reyyis, *el-Harâc ve'n-nüzümü'l-mâliyye li'd-devleti'l-İslâmiyye*, Kahire 1969, s. 136-137, 208, 233-236, 238, 247-248; Sâlih M. Emîn, *en-Nüzümü'l-iktisâdiyye fi Mişr ve's-Sâm fi sadri'l-İslâm*, Kahire 1971, s. 83, 138-144, 146, 149-150; M. Abdülcevâd Muhammed, *Mülkiyyetü'l-arâzi fi'l-İslâm*, İskenderiye 1972, s. 155-172; Abdülaziz ed-Dürî, "Tanzi'mâtü Ömer b. el-Hattâb: ed-darâ'ib fi bilâdi's-Sâm", *el-Mü'temerü'd-devliyyü'r-râbi' li-târîhi bilâdi's-Sâm*, Amman 1987, s. 457-467; a.m.f., "Nizâmü'd-darâ'ib fi sadri'l-İslâm", *MMLADm*, XLIX (1394/1974), s. 1-17; Mustafa Fayda, *H. Ömer Zamanında Gayr-İ Müslimler*, İstanbul 1989, s. 80-85, 109-164; D. C. Dennett, *el-Cizye ve'l-İslâm* (trc. Fevzi Fehim Câdullah), Beyrut, ts.; B. C. Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye" (trc. Şinasi Altundağ), *TTK Belleten*, VIII/32 (1944), s. 607-608; M. A. Khan, "Jizyah and Kharaj", *JPHS*, IV/1 (1956), s. 27-35; Ziauddin Ahmed, "The Concept of Jizyes in Early Islam", *IS*, XIV/4 (1975), s. 293-305; Khalil Athamina, "Taxation Reforms in Early Islamic Khurāsān", *Isl*, LXV/2 (1988), s. 272-281; *Mu.F*, XV, 149-207; Cl. Cahen, "Djizya", *Ei*² (İng.), II, 559-562.

MEHMET ERKAL

Osmanlılar'da Cizye. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıla kadar bu vergiyi ifade etmek üzere genellikle haraç kelimesi kullanılmış, daha sonra cizye veya cizye-i şer'î yaygınlaşmıştır. Ayrıca bazı belgelerde arazi haracından ayırt edilmek için cizye yerine "baş haracı" tabirine de rast-

lanır. Bu vergiyi toplayanlara önceleri harâcî veya haraccı, sonraları ise cizyedar denilmiştir.

Cizye mükellefiyeti bazan toprak mülkiyetine bağlı olup elinde "başına" denilen topraklar bulunan müslüman veya gayri müslim ile zimmî statüsünü haiz toprağa sahip kişiler için söz konusu idi. Hazine, cizye gelirlerini korumak amacıyla ölçü olarak toprak mülki olma statüsünü esas almıştı. Fethedilen topraklarda muhafazakâr bir siyaset takip ederek kendisinden önceki döneme ait baş vergilerini aynen kabul eden Osmanlılar bunları cizye adı altında bütünleştirmişlerdi. Nitekim Macaristan'da yeni tebaanın talebi üzerine, fetih öncesi Macar krallarına ödenen kişi başına bir filorilik vergi Osmanlı hâkimiyeti döneminde cizye adı altında toplanmıştı. Balkanlar'da da önceleri uygulanmakta olan baş vergisi aynen benimsenmişti. "İспенçe" adı altında örfî vergi olarak mahallî bir özellik gösteren bu vergi, muhtemelen Macaristan'dakine benzer şekilde bir filori tutarında idi. Cizye verme durumunda olanlar ispençeyi de ödemek zorunda idiler. Fakat bu sonuncusu tabii olarak timarların bünyesi içinde yer alıyordu. Dolayısıyla Osmanlılar'ın, Mısır ve Suriye'nin ilk fâthilerinin yaptıkları gibi Balkanlar'da ve Macaristan'da muhtemelen Roma döneminden kalma bir uygulama olan bir filori tutarındaki baş vergisi sistemini sürdürdükleri düşünülebilir. Nas ve ictihadlarla belirlendiği fermanlarda zikredilen cizye, Osmanlılar için toplanması ve harcanması özel bir itina isteyen şer'î bir vergi idi. Doğrudan devlet hazinesi için padişaha bağlı görevlilerce toplanırdı. Cizye gelirlerinin timar veya mülk olarak bahşedilmesi oldukça istisnâ bir durumdu. Ancak çok özel durumlarda iltizama verilirirdi. Beytümâle ait şer'î bir vergi olarak kadıların kontrolünde bulunur, onlar tarafından toplandığı da olurdu. Cizye gelirleri daima askerî amaçlar için harcanıyor, bazan ocaklık olarak askerî birimlere yapılan ödemelere de tahsis ediliyordu. Nitekim II. Mahmud cizye gelirlerini yükselterek cihad gayesi çerçevesinde yeni teşkil edilen Asâkir-i Mansûre ordusu ihtiyaçlarına ayırmıştı. Cizyeden muafiyet ancak voynuk, martolos, eflak gibi özel askerî yükümlülükler karşılığı olabiliyordu.

Fethedilen topraklar bir Osmanlı eyaleti haline getirildiğinde cizye vermekle mükellef durumda olanların tahriri o